

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Nagy Pál:

Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században
Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája
2007. október 13-14.

A „cigány” fogalma a forrásokban és a szakirodalomban

Az európai, illetve magyarországi történeti forrásokban a 16. század óta a „cigány” fogalma kétféle értelemben fordul elő:

1. Cigány az, aki annak született. Azaz beleszületett egy közösségbe, s ez teszi cigánnyá, akár belső, akár külső meghatározás alapján számít cigánynak az a közösség adott történelmi térben és időben.

2. Cigány az, aki azzá vált, illetve úgy néz ki. Ennek az értelmezésnek nem elsődleges és nem kizárólagos kritériuma a fizikai antropológiai kinézet (bőrszín, haj, stb.), a szociális karaktert, a társadalomban elfoglalt helyet kifejező vizuális jelek összességét foglalja magában. Ez gyakran a társadalom olyan tagjaira is kiterjesztődött, akik nem cigány közösségbe születtek.

A történeti forrásokban sohasem határozták meg a „cigány” fogalmának differentia specificáját (megkülönböztető sajátosságait). Logikailag a legközelebbi nem-fogalom alkalmazásával írták körül és különféle karakterjegyeket társítottak hozzá attribútumként (elválaszthatatlan tulajdonságként). A megkülönböztethetőséget és egyediséget kifejező egzakt definíciók nem születtek, olyan időszakokban sem, amikor nem volt egyértelmű, hogy pontosan ki számít cigánynak. A vándorló, kóborló, csavargó kategóriájába nem csak cigányok voltak besorolhatók, miként az otthontalanság gyakorta előítéletes fogalmát sem lehetett kizárólagosan cigányokra vonatkoztatni.

A 16. század óta, amikor a források cigányokról szóltak, gyakran olyan embereket is cigánynak neveztek, akik nem születtek cigánynak, másképpen szólva nem voltak „igazi” cigányok. Ugyanakkor gyakorta nem tudták, hogy valaki cigány, vagy ha tudták is, akkor sem sorolták feltétlenül a cigányok közé. A forrásokban cigányként megjelenő emberek és csoportok nem szoríthatók bele ugyanabba a modellbe, mert különböznek egymástól identitásuk kritériumaiban. Történeti szempontból tulajdonképpen nem egyetlen, hanem többféle cigány identitásról beszélhetünk, illetve a kritériumok összekapcsolódásának különös variációiról.¹

A fogalmi kettősség, az ellentmondások sajátos társadalomtörténeti folyamatokkal magyarázhatók, s összefüggnek a cigányok gázsósodásának és nem-cigányok cigányosodásának kettősségével, valamint az akkulturációval és az asszimilációval. A forrásokban kimutatható kettősség átöröklődött a modern szakirodalomba, s megjelenik a „ki a cigány?” kérdésben megfogalmazott definíciós problémában is. A modern tudományok is megkíséreltek választ adni arra, hogy mi teszi cigánnyá a cigányokat, s a lehetséges válaszokból többféle paradigma (bizonyításra vagy összehasonlításra alkalmazott minta) alakult ki.²

¹ Bővebben l. Nagy Pál: *Források a siklósi cigányok múltjából (1721–1830)*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8. Szekszárd, 2003. 7. p.

² Ezekről a kérdéskörökről l. Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók Kiskönyvtára 9. BTF-IFA-MKM, Budapest, 1998.

A szakirodalomban az európai cigány történelem értelmezésének két alapvető tudományos paradigmája él egymás mellett³:

1. A szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma. E minta szerint a cigányokkal történt múltbeli események és változások par excellence üldözési szándék következményei, a cigányok asszimiláció tárgyai. A cigány történelem elsődleges rendező elve a cigányokkal szembeni, többféle formában megnyilvánuló ellenszenv. A cigány történelem az egységes etnikai képződményt alkotó cigány csoportok környezettel szembeni ellenállásának, a külső kényszerítések alóli menekülésének története.

2. Az együttélési modellek változásának paradigmája. Ebben az értelmezésben a differenciált, szegmentáris csoportokat, gyakran öntörvényű közösségeket alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy gazdasági átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki.

A magyarországi cigány történelem néhány alapkérdése

A jelenlegi tudományos eredmények szerint a történeti Magyarország területén a 14. század végén jelentek meg cigányok. Erről nem magyarországi, hanem havasalföldi, 1390 és 1406 közé keltezhető forrásból van tudomásunk.⁴ 1399-ben pedig Liptó vármegyében ítékeztek cigányok felett a nemesi ítélőszéken.⁵ Az első olyan adatot, amikor cigányokat letelepítettek, Hunyadi János, mint beszercei gróf 1455-ben kiadott okleveléből ismerjük.⁶ A Barcsay család számára engedélyezte, hogy erdélyi birtokaikra négy cigányt jobbágyként fogadjanak be.⁷

A cigányok magyarországi megjelenéséről és a migráció jellegéről a szakirodalomban a hármas hullámteória terjedt el. Ennek lényege, hogy a cigányok három nagy hullámban érkeztek Magyarország területére, a 15-16. században, a 18. század elején a török kiűzését követően, valamint a 19. század derekától az első világháborúig terjedő időszakban. A Coloccitól és más 19. századi szerzőktől átöröklődött elképzelések két szempontból is megtevesztőek:

1. Pontatlan kronológiát adnak és azt a látszatot keltik, mintha az említett három időszak között nem lett volna a Kárpát-medencében cigány migráció.

2. Tévesen ítélik meg a migráció jellegét és csoportspecifikumait.

A Balkán és a Kárpát-medence, s ezen belül a román fejedelemségek és Erdély között a 14. század végétől a 20. századig kimutatható egy folyamatos mobilizáció, melynek keretében többféle etnikai csoport húzódott a Kárpát-medencébe. Politikai változások, háborús események, inségek és járványok hatására időnként hullámszerűvé vált ez a mozgás, de a

29-52. p. Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest, 1999. passim.

³ Thomas Acton: *Egység a különbözőségben*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 2*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1994. 89-98. p.

⁴ ACHIM, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 58. p.

⁵ DAVIDOVA, Eva - ŽIŽKA, Jan: *A letelepedett cigányság népezése Csehszlovákiában*. Európai cigány népezés 2. Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, Budapest, 1991. 11. p.

⁶ Magyar Országos Levéltár, DL. 244543. Kivonat: Magyar Károly: *Regesták Alsófehér vármegye levéltárából*. *Történelmi Tár*, 1907.

⁷ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998. 66-67. p.

cigányok esetében alapvonása a kisebb csoportokban történő, lassú áthúzódás, amelynek elsődleges indikátora a piackövetés volt.⁸

A migrációval kapcsolatos legelterjedtebb téves klisé, hogy az oláh cigányok és a beások a 19. század második felében, illetve a 19-20. század fordulóján érkeztek Magyarországra. Miként a kárpáti cigányokra a 14-17. század közötti elnyújtott beköltözés a jellemző, az oláh és beás cigányokra a 18-20. század közötti, nem egyszerre, nem egyetlen irányból és nem egyetlen nagy csoportban történt beköltözés, amely szintén a nagyobb léptékű általános demográfiai folyamat részeként zajlott le. Oláh és beás cigány csoportoknak a 19. század második felében és a 20. század elején történt beköltözése egy olyan hosszabb folyamat része volt, amely a 18. század első harmadában kezdődött, s a 20. század későbbi időszakában is folytatódott.

A magyarországi latin nyelvű iratokban a 18. század első harmadától fordul elő a „zingari valachi” elnevezés, amelynek jelentése oláh cigány, ám eredetileg a mai szakirodalomban oláh és beás cigányként ismert csoportokat is jelentette. A közös elnevezés mögött meghúzódó eltérő néprajzi karakter jól megrajzolható a források adataiból. Somogy megye 1768. évi cigányokról szóló statútumaiban pl. határozottan külön választva beszélnek a zingari valachi kategórián belül a különféle famunkákat végző (ex arboribus varia instrumenta lignea, cochlearia, et lintres et alia conficiant), valamint a rézműves és üstcsináló (ahenarius) cigányokról.⁹

Az alapkérdések között kell szólnunk a magyarországi cigány történelem egészének értelmezéséről is. Az 1893. évi cigányösszeírást korszakhatárnak és egyedüli népességfelvételnek tekintve, a cigány csoportok korábbi történetéről gyakran úgy beszélünk, mint független vándorló, környezetükkel szemben álló egységes etnikum történetéről. Ebben a gondolkodásmódban az aktuálpolitikai és ideológiai megfontolások köszönnek vissza, valamint egy olyan történelemszemlélet, amely nem tulajdonít kellő fontosságot a forrásoknak, illetve -tévesen- a környezettel való konfliktusok termékeinek tartja azokat. Hasonlóan problematikus az a nézet, amelyik a cigányokról fennmaradt forrásokat nem tekinti hitelesnek, de legalábbis egyoldalúnak tartja, mivel nem a cigányok, hanem a környezetük hozta létre azokat. Az ún. történelem nélküli, illetve hosszú időn át írásbeliség és saját értelmiség nélkül élő népek történelmének kutatásából vett párhuzamok cáfolják ezt a vélekedést. Magyarország történelméből megemlíthetjük a besenyőket, a jászokat, s párhuzamként állítható a magyarság korai története is, amelyet szintén „külső” forrásokból kénytelenek rekonstruálni a történészek.

A cigány csoportok nem alkottak egységes etnikai képződményt, történelmük nem egy nomád hajlamú, vándorló kisebbségnek a többségtől elválasztható története. A cigány csoportok a 15. század óta a magyarországi társadalom részeként, környezetükkel szimbiózisban éltek, világvégük és viselkedésük eredetét erősen befolyásolták a helyi társadalomból érkező hatások. Gazdasági, társadalmi, jogi és kulturális szempontból is differenciált cigány népességről beszélhetünk.

Az együttélési modellek korszakai

A magyarországi cigány történelem korszakolásának többféle variánsa lehetséges. Kiválaszthatjuk a magyar történelem szokásos kronológiai határait (pl. a 10 kötetes Magyarország története sorozat alapján), vagy a cigányok múltjából ismert valamely

⁸ A migrációról l. ACHIM, Viorel: im. passim. FRASER, Angus: The Rom Migrations. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 2 (1992) 2. 132.

⁹ Bővebben l. Nagy Pál: *Cigányperek a Dél-Dunántúlon 1796-1847*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 6. Szekszárd, 2001. 25. p.

eseményt, (Zsigmondnak tulajdonított menlevél, Mária Terézia, 1893-as összeírás, Pharraimos, rendszerváltás - a szokványossá lett viszonyítási határok).¹⁰

Mindkét változat mechanikus és nem veszi figyelembe a cigány történelem egészének különösségét és sajátos fejlődéslogikáját. A cigány történelem legjellegzetesebb sajátosságai: nem szokványosak a tényei, a térbelisége, a ritmusa; a tradíciók, szabályok, erkölcsök, szokások, ismeretek átörökítése is különleges a szóbeliség miatt. Ebben a történelemben nincsenek nyomon követhető nagyszabású politikai, diplomáciai és háborús események, filozófiai rendszerek, vallási megrázkódtatások.

A cigány történelem nem tagolható tehát belső eseményrend szerint, s nem olyan történelem, mint amit a tankönyvekből ismerünk (ez azt is jelenti, hogy a cigányságnak a tankönyvekben történő nagyobb súlyú megjelenése előfeltételezi a szemléletváltást). A mechanikusan kiemelt évszámokhoz kötés helyett a cigány történelem egészének meghatározottságait jobban kifejező módszer az együttélést komplexen befolyásoló időszakok elkülönítése.

Az elmúlt száz évben öt olyan időszak mutatható ki, amikor felmerült nem-cigányok és cigányok együttélésének átfogó, osztársadalmi léptékű rendezésének szükségessége:

1. A 15-16. század a tartós együttélési feltételek megteremtésének időszaka.
2. A 18. század második fele a felvilágosult abszolutizmus civilizatorikus kísérletének időszaka.
3. A 19. század utolsó harmadában a polgárosodás, a modernizáció és a „humanitás követelménye” vetette fel azokat a kihívásokat, amelyek a központi kormányzatot is az integrációs utak keresésére készítették.
4. Az 1950-es években újabb modernizációs csapda keletkezett, amit ellentmondásosan ugyan, de az iparosodás oldott meg, s az 1980-as évekig tartó, növekvő munkaerőpiaci integrációs folyamatot váltott ki.
5. A rendszerváltás 1990 óta tartó folyamatának neuralgikus pontja a cigányok/romák társadalmi helyzetének rendezése, amely minden korábbinál élesebb kérdéseket vet fel.

A felsorolt időszakok a szimbiózis egy-egy új modelljét jelentik, amelyek Thomas Acton szerint addig élnek, míg a társadalom változásai alá nem ássák őket, s az újabb válsághelyzetek ismét új megoldások keresésére kényszerítenek.¹¹

A közbenső időszakok az együttélés sajátos átmeneti periódusai, amikor spontán, helyi folyamatok a meghatározóak, s bár felhalmozódnak válságjelenségek és felvetődnek osztársadalmi vonatkozású kérdések, a szimbiózis alapfeltételei nem változnak.

Az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, jogi és erkölcsi feltételek komplexitása határozta meg. Ezek a feltételek úgy kapcsolódtak egymáshoz, mint négy olyan halmaz, amelyeknek mindegyike érintkezik valamennyi másikkal.

Az együttélés feltételeinek sajátosságai

A korai forrásokban kettős etnonímia jellemző: a 17. századig a cigányok megnevezésére párhuzamosan fordul elő azonos értelemben az aegiptiacus, pharaones (egyiptomi), valamint a zingarus, cyganus (cigány).¹² Révay Péter és Thurzó György menleveleiben (1608, 1616), továbbá Szamosközy István és Istvánffy Miklós történeti munkáiban azt olvashatjuk, hogy az

¹⁰ A korszakolás problémájáról l. Nagy Pál: *Cigányperek a Dél-Dunántúlon 1796–1847*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 6. Szekszárd, 2001. 8. p.

¹¹ Acton: im. 90. p.

¹² A korai újkori etnonímiáról l. Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998. passim.

egyiptomiakat, illetve az egyiptomiak népét/nemzettségét a köznyelvben, a nép körében nevezik közönségesen cigányoknak, a művelt emberek tudós terminusa az egyiptomi. Csak gyanítható, hogy az elnevezés kettőssége identifikációs kettősséget is jelentett, s nem tudjuk, hogy összefüggött-e a migráció és a közösségszerveződés formáival.¹³

A 15-16. században cigányok és nem-cigányok kölcsönösen elfogadható szimbiózisa jött létre a Kárpát-medencében. Gazdasági alapját a cigányok munkaereje iránti igény jelentette. A cigányok befogadását elsősorban tanult mesterségük, a kovácsolás tette lehetővé. A cigány kézművesek nem a magyar kovácmesterek hiánya, hanem a különleges technológia miatt váltak keresetté. A magyarságnak a honfoglalás előtti időkből megvoltak a fémműves hagyományai. A 15-16. században azonban a cigány kézművesek voltak az egyedüliek, akik szállítani tudták mesterségbeli tudásukat, s nem voltak műhelyekhez kötve. Az üllőjét és szerszámait könnyen szállító, a felesége kiegészítő munkáját is használó cigány iparos a nagy mezőgazdasági munkák idején helyszíni szolgáltatást tudott nyújtani, s azonnal megjavította a megrongálódott szerszámokat, így téve magát nélkülözhetetlenné a termelő munka folyamatosságának fenntartásában.¹⁴

Az együttélés társadalmi feltételeit a parasztosodás folyamata, a vajdai szervezet kiépítése és ezzel együtt a cigányoknak az adózás rendszerébe történt speciális bekapcsolása teremtette meg. A parasztosodás a jobbágyvá válást jelenti, ahogy azt a 14. századtól, mint társadalmi állapotot (conditio) értelmezhetjük. A „rusticus”, mint földművelő foglalkozás a jelenlegi kutatási eredmények alapján atipikusnak mondható a cigányok esetében. A 16. századból, főként az Alföldről ismerünk néhány, magyar adózók között összeírt cigányt, akiknél nem zárható ki, hogy földművelő parasztok voltak. A róluk rendelkezésre álló adat azonban oly kevés, hogy nem vonhatunk le következtetéseket társadalmi folyamatokra.¹⁵

Giovanandrea Gromo 1564-ben arról számol be útleírásában, hogy Erdélyben a székelyek a földet cigányokkal műveltetik. Egyetérthetünk Viorel Achimmal, hogy ezt kisegítő munkaerőként teheték.

A 18. század előtt a cigányok úgy integrálódtak a feudális társadalom szerkezetébe, hogy sem központi, sem helyi szándék nem kényszerítette őket arra, hogy letelepült élelelemtermelővé váljanak. Egy sajátos szolgáltató-mozgó szisztémában racionálisan hasznosították a munkaerejüket, szabadon mozoghattak, nem várták el tőlük az állandó helyben maradást. A rendszer azonban nem volt homogén. A 16. század közepétől a cigányok társadalmi helyzetének három eltérő modelljét figyelhetjük meg a Királyi Magyarország, a hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség területén. Többféle modell alakult ki a helyi társadalomhoz való viszony tekintetében is, attól függően, hogy egy-egy cigány közösség milyen feudális joghatóság alá került.

Az uralkodói közreműködéssel is szavatolt, egyensúlyon alapuló együttélési modellen a 17. században, az általános európai válság századában keletkeztek az első repedések.¹⁶

A 17. század első harmadában, főként a felvidéki és nyugat-magyarországi vármegyék forrásaiban megjelenik cigány közösségek gyülevész rablóbandaként történő jellemzése, a 17. század végére pedig –mintegy száz esztendővel később, mint a nyugat-európai forrásokban– Magyarországon is kialakul a cigányokról egy új sztereotípiát, az az elképzelés, hogy a cigány

¹³ Nagy Pál: „*Fáraó népe*”. *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Pécs, 2004. 133-134. p.

¹⁴ Részletesebben Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998. passim.

¹⁵ A parasztosodás kérdéséről I. Nagy Pál: „Gádzsósodás – cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 2007. február, 21-22. p. Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest, 1999. 49-50. p.

¹⁶ A 17. századi válság hatásáról I. Nagy Pál: „*Fáraó népe*”. *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Pécs, 2004. passim.

tolvajnép, amely különféle nemzetekből származó „dologkerülő és család emberek söpredéke”.

A gazdasági élet változásai is új kihívásokat hoztak létre. A 17. században a specializálódás következtében több fémműves tevékenység (kapaverés, kaszaverés, stb.) is önálló foglalkozássá vált, s amikor ezek céhes keretekbe szerveződtek, egyre erőteljesebben kiszorították a piacról a cigány kézműveseket. Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni, vagy új megélhetési módra áttérni. Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amit újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.

A magyarországi (kárpáti) cigányok első társadalmasodó válasza a foglalkozásváltási kényszerhelyzetre a zenei pályákra történő áthúzódnás volt. A 17. században indult el, a protestáns etika erős hatására is, az a folyamat, amely a reformkorban a megerősödő társadalmi igényektől indukálva a cigányzene széleskörű elterjedéséhez vezetett.

A 17. században keletkezett kihívásokra, a török kiűzése utáni népességátrendeződéssel és az abszolutizmus megerősödésével összefüggésben, a 18. században kerestek ösztársadalmi léptékű válaszokat.

A legfelsőbb államigazgatás a társadalom intellektualizálásának szélesebb programján belül akarta az együttélés új formáit létrehozni oly módon, hogy a cigányok reszocializációval váljanak állandóan egy helyben lakó, kétkezi munkából élő adózókká.

A szakirodalomban kialakult az a klisé, hogy a cigányok 18. századi történelme nem más, mint a róluk alkotott rendeletek története.¹⁷ Valójában a 18. század nagyon fontos társadalmi változások, a cigányok és nem-cigányok közötti kapcsolatok intenzívebbé válásának, az akkulturáció társadalmasodásának időszaka, s az együttélést a rendeleteknél erősebben befolyásolták a helyi hatásoktól inspirált spontán folyamatok.

A 18. században megszorodnak a vegyes házasságok, egyre gyakoribbak a cigányok és nem-cigányok közötti intim kapcsolatok, illetve a szociális helyzet hasonlóságából adódó egymásra utaltság sokszor meghatározóbb az etnikai különbözőségnél. Az akkulturáció apró jelei megnyilvánulnak az öltözködésben, a tárgyi kultúrában, a gyermeknevelésben, a népi vallásosságban.¹⁸

A kapcsolatok erősödésével párhuzamosan a cigány csoportok differenciálódnak, s többféle közösségi típus él egymás mellett, amelyek nem értelmezhetők pusztán vándorlás és letelepültség erővonalai mentén. A történelmi realitás az volt, hogy a vándorlás és a letelepültség két szélső pontja között többféle közösségszerveződési- és életmódmodell létezett. Egy-egy közösség vagy család életében ezek a formák többször is válhattak egymást.

A központi és a helyi politika egyik ellentmondása abban rejlett, hogy nem voltak kellő tekintettel a cigány csoportok differenciáltságára. A 18. században a „cigány” fogalmának kettős értelmezése karakterisztikussá vált. Mai szóhasználatával élve, az etnokulturális és a szocio-kulturális értelmezés jól kimutatható a forrásszövegekből, miközben direkt definíciók ebben a korszakban sem születtek.

A források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelenik meg, ezt nevezem a latin nyelvű iratok alapján gens/natio típusú értelmezésnek. A magyar nyelvű iratokban a nemzet, nemzetség, törzsök kifejezések a megfelelői. Ebben a meghatározás típusban cigánynak lenni etnikai, nemzetiségi hovatartozást jelent.

¹⁷ Tóth Péter: A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában. In: *A magyarországi romák*. Szerk.: Kemény István. Változó Világ 31. Press Publica, Budapest, é. n. 7. p.

¹⁸ E kérdéskörrel l. Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16-19. században. *Educatio*, 1999 nyár. 320-338. p.

A források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelenik meg, ezt nevezem a latin nyelvű iratok alapján *conditio/professio* típusú értelmezésnek. A *conditio* megfelelője a magyar nyelvű iratokban az „állapottya” (társadalmi helyzete, társadalmi állása). A *professio* értelme: mesterség, foglalkozás, megélhetési mód. Ebben a meghatározás típusban cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent. A 18. században ez a fogalomhasználat vált dominánssá.

A 18. század végén a helytartótanácsi rendeletekben a cigánysághoz tartozást már kizárólagosan társadalmi helyzetként fogalmazták meg, amely meghatározott kritériumok szerint megváltozhat. 1794-ben helytartótanácsi rendelet mondta ki, hogy a becsületes, kétkezi munkából élő, magukat jól viselő és környezetük normáihoz alkalmazkodott cigányokat ki kell emelni a cigányok sorából, s ezt nyilvánosan ki kell hirdetni.¹⁹ Konkrét példát erre a Borsod vármegyei Sajóvamosról ismerünk 1797-ből, ahol néhány parasztosodott cigányról nyilvánosan kijelentették, hogy többé nem tekintendők cigánynak.²⁰

Az említett esethez hasonlóan Európa egyetlen más országából sem ismerünk. A jelenlegi kutatások alapján még nem rendelkezünk kellő ismeretekkel arról, hogy cigány emberek helyzetének ily módon történt megváltoztatása társadalmiasodott-e, s nem tudjuk, hogy a parasztok közé átemelt családok gyermekei tartósan parasztok maradtak-e, s ha igen, akkor megszűntek-e cigánynak lenni.

Helytörténeti és genealógiai kutatások sora lenne szükséges a jelenség alaposabb megismeréséhez. Annyit tudunk, hogy a *gens/natio* és a *conditio/professio* típusú értelmezés továbbélt a 19. században, s ez magyarázza, hogy ugyanazt a cigány családot hol a cigányok, hol a parasztok között találhatjuk meg, illetve ez ad magyarázatot, hogyha egy család valamely forrástípusban szerepel, egy másik forrástípusban pedig nem (ezzel találta magát szembe Szelényi Iván és Ladányi János a csenyétei cigányok esetében).²¹

A *conditio/professio* értelmezés arra is rávilágít, hogy az akkulturáció és a parasztosodás jelenségeinek értékelésében alapvető kritériumként kell figyelembe vennünk a társadalmi mobilitással való összefüggéseket. Arról, amit első ránézésre asszimilíciónak vélünk, alaposabb vizsgálódás után kiderülhet, hogy reálisan a mobilitás egyik (néhány esetben mesterséges) útja.

A 18. században figyelhető meg konkrétan az a sajátos, 20. századig tovább élő jelenség, hogy cigány családok tudatosan igyekeztek magukat a környezetükkel nem-cigányként elismertetni, ennek érdekében feladni a független munka lehetőségét, elsajátítani a mezőgazdasági termelési technikákat és a paraszti gazdaság vezetéséhez szükséges ismereteket. A hazai kutatás nem fordított még elegendő figyelmet arra, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés a magyarországi cigányok történetében is vízváltó volt. Különösen fontos lenne annak alapos kutatása, hogy a 18. század folyamán pontosan hol és milyen arányban váltak cigányok telkes jobbágygá, illetve töredéktelkes házas zsellérré (a probléma többféle forrásból is kutatható: összeírások, uradalmi iratok).

A cigányok úrbéres viszonyainak sajátos mezővárosi példája vizsgálható Siklóson. Az itteni cigányok számára a 18. század elején az úrbéressé válás az integrálódás útját, a tartós letelepedés lehetőségét jelentette. A cigányokkal 1768-ban kötött, majd többször megújított úrbéri szerződés bíraskodási autonómiát biztosított számukra (ellentétben a helytartótanács rendeletével), s a városon belül sajátos státust.²²

¹⁹ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998. 339. p.

²⁰ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, IV. 501. e. 444/1797.

²¹ Ladányi János – Szelényi Iván: Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia. Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 507-530. p.

²² Nagy Pál: *Források a siklósi cigányok múltjából (1721–1830)*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8. Szekszárd, 2003. 89-90., 92-96. p.

A 18. századi, asszimilációs eszközrendszerrel dolgozó integrációs politikának sajátos társadalmi hatása érvényesült a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz adásában. Több szerző is tévesen gondolta úgy, hogy ebben a kérdésben a vármegyék és a helytartótanács között ellentét lett volna, s a gyermekek szülőktől történt elvételét nem lehetett gyakorlatban megvalósítani.²³ A vármegyei közigazgatásban kialakult razzia-szerű gyakorlatot Soós István mutatja be egyik dolgozatában Pozsony vármegye példáján.²⁴ A vármegyei számvevők irataiban pedig fenn maradtak azok az összeírások, amelyekben kimutatták, hogy mely gyermekeket adtak nevelőszülőkhöz, kikhez kerültek és milyen családokból.²⁵

A gyermekek elvételét mindenütt végrehajtották. A falusi és mezővárosi gazdáknak, iparosoknak kifizetődő volt cigány gyermekeket magukhoz venni. A szuloki (Somogy megye) német dohányos gazdák pl. egy gyermek után kapott tartásdíjból az egész évi robotot megválthatták földesuruknál.²⁶

A nevelőszülői rendszer bevezetése a cigány közösségek rokonsági kereteinek felbomlását szolgálta, s arra a pedagógiai ideológiára épült, hogy a gyermekek szüleiktől gyökeresen különböző felnőttekké nevelhetők. Az elgondolás téves volt, s a rendszer csődöt mondott. Ugyanakkor hosszú időtartamban érvényesülő hatása volt, hogy a cigány csoportok karakterében felerősödött a szociokulturális meghatározottság, különösen az egyre nagyobb arányban romungróvá váló kárpáti cigányoknál.

A nevelőszülőkhöz kiadott gyermekeknek, akik felnőttként a 18. század végén és a 19. század elején bukkannak fel a forrásokban, a legtöbb esetben hányatott sors jutott osztályrészül. Elveszítették eredeti közösségüket, újra pedig nem találtak. A lányok gyakran prostituáltak lettek, a fiúkat pedig szubkultúrákban, rablóbandákban látjuk viszont, akik egész életükben a sehova sem tartozás szindrómáját viselték magukon.²⁷

II. József halála után hosszú átmeneti időszak kezdődött a cigányok magyarországi történetében.²⁸ Amikor hosszú szünet után újra összehívták a rendi országgyűlést, az 1790-es évektől a reformkor végéig a cigányok helyzete az országgyűlések rendszeres bizottsági munkálatainak visszatérő kérdése lett. A magyarországi és erdélyi országgyűléseken elaborátumok egész sora született, de az elképzelések nem váltak politikai gyakorlattá, szisztematikus rendezésig nem jutottak el.

Az országgyűlési politikában két merőben új felismerés született. Az egyik, hogy a cigányok társadalmi helyzetének javulását akadályozzák a cigány népesség eloszlásának területi egyenlőtlenségei. Egyazon területen az azonos tevékenységeket választók túlnépesednek, míg más területeken krónikus iparoshiány van. A másik felismerés, hogy a cigány életébe történő drasztikus, családot, rokonságot, hagyományt romboló beavatkozás nem járható út, visszajára fordul.

Gyökeres változás történt a reformkorban a vármegyei politikában is. A 18. századi státútumalkotó, a cigányokat regulázni akaró gyakorlat helyébe új szemlélet lépett: a cigányok helyzetének az osztársadalmi problémák egészében történő átgondolása. Az 1830-as évektől

²³ Pl. Cserti-Csapó Tibor: A cigány népesség története és társadalmi helyzete Magyarországon a kutatások tükrében. In: *Roma tanulók iskolai pszichológiája*. Szerk.: László János, Rorray R. Katalin. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Pszichológiai Intézete és Romológia Tanszéke, Pécs, 2002. 13. p.

²⁴ Soós István: Cigánygyerekek sorsa a 18. században. *História*, 1997. 5-6. 25-27. p.

²⁵ Pl. Somogy Megyei Levéltár, IV. 8. *Conscriptio Prolium Zingaricarum* c. összeírások.

²⁶ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998. 300. p.

²⁷ Nagy Pál: „Kicsiségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16-19. században. *Educatio*, 1999 nyár. 334. és köv. p.

²⁸ Erről az időszakról I. Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998. 306-389. p.

a vármegyei közgyűléseken megfogalmazódó kérdés: a polgárosodásban és a modernizációban a cigányok megtalálhatják-e a helyüket, illetve nem lesznek-e gátjai a fejlődésnek?

Az új kérdésfeltevés relevánsan fejezte ki a cigányok életében bekövetkezett változásokat. A 18. század vége és a 19. század közepe között a cigány csoportok tovább differenciálódtak. A területi egyenlőtlenségek mellett megfigyelhető a vidéki és városi csoportok közötti különbségek felerősödése is. A városi muzsikusként ismert családok egy része (pl. Szegeden) a 19. század derekára polgárosodott és integrálódott, s már nem fogadta el, hogy cigánynak tartsák.²⁹ Ezzel szemben az üstfoltozó és rostakészítő, sátoros vándorcigányok a legsanyarúbb nyomorúságban éltek.

A differenciálódást a csoportkategóriák változásai is kifejezik.

Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat négy csoportba sorolták: kincstári aranymosó cigányok, kincstári fiskális cigányok, magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok.³⁰ Az 1842/43. évi országgyűlési tervezetben szereplő nyolc kategória a jogi helyzet, a foglalkozási megoszlás és az életmód differenciáltabbá válásáról tanúskodik³¹:

1. Letelepedett, falvakban és a városokban mesteremberként élő, „rendes életmódot” folytató cigányok.

2. Csekély számban szintén letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigányok.

3. Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédként „határozott életmódot” folytatók.

4. Kincstári aranyász cigányok.

5. Taksás fiskális cigányok.

6. Ideiglenesen megtelepedett cigányok, akiknek telke, földje nincs, a földesurak által épített kunyhókban laknak, „szabálytalanul” szolgálnak és alkalmi javadalmat kapnak.

7. Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt álló, alkalmi és idényjellegű munkákra (sáncásás, házépítés, aratás) elszegődő cigányok, akik „lakukat szüntelenül változtatják”. Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal továbbállnak.

8. Sátoros cigányok, „kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak”. Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak, „de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövedő mondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemű családok által szokták fenntartani”.

Bereg vármegye 1797. évi statútumában az állandó lakóhely megléte, a mozgás és a megélhetési mód alapján sorolták három csoportba a cigányokat³²:

1. Házakban laknak, tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakhelyükre.

2. Megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából), tarthatnak lovakat.

3. Sátrakban lakó kóborlók.

A 19. század derekától a gazdasági fejlődéssel egyenes arányban egyre égetőbben merült fel egy új együttélési modell megteremtésének igénye. A modernizációs kihívás világméretű

²⁹ Kovács János: A cigányok Szegeden. *Ethnographia*, 1895. 187-198., 280-288., 388-393. p.

³⁰ Az *Opinio de domiciliatione et regulatione zingarorum* c. tervezetet közzétette Herrmann Antal: *Dokumente zur Geschichte der Zigeuner. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, Band III. 1893.

³¹ A tervezet kiadva Herrmann: *im. L. még Uő.*: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia*, 1893. 94-107. p.

³² *Corpus statutum municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI-XVIII. sz.-ból.* Összegejtötték: Kolosváry Sándor és Óvári Kelemen. V/1. 498-499. p.

népességtrendeződéssel együtt jelentkezett. Több bizonytalan próbálkozás után „a cigányügy végleges rendezése” 1893-ban lett konkrét kormányzati célkitűzéssé.

A 19. század végére a cigányok történetében egy fontos művelődéstörténeti fordulat is végbement. Egyrészt a cigányzene létrejöttével és a cigány muzsikások híressé válásával. Másrészt az első alkotó cigány értelmiségiek megjelenésével, főként a szótárkészítés területén. Ezzel egyidejűleg megjelentek Kelet-Európában a roma önszerveződés csirái (1879: páneurópai roma konferencia³³) és megnövekedett a cigányok iránti tudományos érdeklődés (az ún. első ciganológus triász³⁴).

A dualizmus-kori rendezési szándék volt az első, amelyik az együttélés új modelljét tudományos alapokon akarta létrehozni, s tudósok közreműködésére számított. Az államigazgatás és a tudomány együttműködése az 1893-as cigányösszeírással valósult meg³⁵. Bármifajta kiszámítható politika alapfeltételének a cigányság demográfiai állapotának minél pontosabb ismeretét tartották.

Az 1893-as összeírás, némely ellentmondásai ellenére, minden addiginál eredményesebb volt, s meghozta a szükséges tudományos eredményeket. Az eredmények tudományos feldolgozása bizonyította, hogy az együttélési modell újraalkotása, a cigányság helyzetének javítása nem épülhet arra a szűklátókörű ideológiára és közigazgatási gyakorlatra, amely a „cigányügy” rendezését egyszerűen a „kóborló” cigányok letelepítésének problémájaként értelmezte. Az 1893-ban összeírt 274940 fős cigány népességből 243432 fő állandóan letelepedettnek minősült, míg a huzamosabban egy helyben tartózkodók és a vándorcigányok kategóriájába tartozók együttesen is csak 29344 főt, azaz 10.7 %-ot tettek ki.

Az összeírás 1895. évi kiadásának bevezető tanulmányában Herrmann Antal felhívta a figyelmet, hogy „különleges ethnikus jelenségekkel állunk szemben”. Ugyanakkor az adatok önmagukért beszélve bizonyították a cigány népesség heterogenitását és differenciáltságát, a területi különbözőségeket, a helyi társadalomból érkező eltérő hatásokat, s azt, hogy összességében a cigányság helyzetének okait a magyarországi gazdaság és a társadalom osztályszerkezetének sajátos viszonyaiban kell keresni. Most egzaktan, modern statisztikai eljárással nyert adatokkal alátámasztva egyértelműsödött az első ízben a 18. században megfogalmazódott, s azóta is érvényes felismerés: a neuralgikus pont a munkaerőpiac és az oktatás.

Az 1893-ban tervezett további munkálatok nem valósultak meg szisztematikusan. A következő évtizedekben a „cigányügy” rendőri kérdéssé vált, s megmaradt a Herrmann által „cigányvadító közigazgatásnak” nevezett ördögi körben. Példa erre az 1916. május 20-án kihirdetett rendelet, amely szerint „legfontosabb feladat a kóborcigányok kóborlásainak megakadályozása”, amin az állandó lakóhellyel nem rendelkező cigányok kényszertelepítését értették.³⁶

Az ipari forradalom kedvezőtlen hatásai, az Eötvös-féle közoktatási törvényből, majd a Nagyatádi-féle földreformból való teljes kimaradás után a világgazdasági válság az 1930-as évekre a magyarországi cigányságot történelmének mélypontjára juttatta, amit tetőzött a roma holocaust (pharrajimos). A két világháború között a cigány népesség szociálisan tovább

³³ KLÍMOVÁ, Ilona: Romani political representation in Central Europe. *An historical survey Romani Studies*, 2002. 2. 109. p.

³⁴ Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kulturális Antropológiai Tanszéki Csoortja és a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Budapest-Kaposvár, 1995. 99-100. p.

³⁵ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Cigányösszeírás eredményei*. A kereskedelemügyi magyar királyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895.

³⁶ Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995. 98-99. p.

differentiálódott, a hagyományos életmód erősödő felbomlásával párhuzamosan nőtt a munkanélküliség, az iskolázatlanság és a nyomor³⁷. A debreceni Arany Bika Szállóban művészi párbajt vívó dolmányos primások és az önmagukra emberevést valló szepsi cigányok nyomortelepe között mélységes szakadék húzódott³⁸. A magyarországi társadalom megosztottságainak a cigányságon belüli sajátos leképeződése a további kutatások fontos területe lehet.

Az 1950-es években egy ideig úgy tűnt, különösen a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1957. évi megalakulásakor, hogy az együttélés új modellje a roma kulturális önszerveződésre épülve, sajátos nemzetiségi fejlődés alapján jöhet létre³⁹.

1946-ban, a Magyar Kommunista Párt folyóiratában, a Társadalmi Szemlében Kálmán András még határozottan jelentette ki, hogy a cigányság gazdasági helyzetének javításával együtt kell járjon „a cigányság nemzetiségi jogainak megadása”⁴⁰. Ez az ideológia, összefüggésben a szovjet nemzetiségi ideológia megváltozásával, néhány esztendő alatt a visszájára fordult. A Munkaügyi Minisztérium 1957. évi cigányokra vonatkozó felmérését feldolgozó Pogány György és Bán Géza már arra a megállapításra jutottak, hogy a cigányság népként való fejlődésére nincs lehetőség.⁴¹

Az ideológiai folyamatot, a Művelődésügyi Minisztérium által végeztetett újabb országos felmérést követően, az 1961-es párthatározat zárta le, amelyben kimondták, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”⁴². A problémák megoldásához a cigányság sajátos társadalmi helyzetét kell figyelembe venni.

Az 1957-es és 1961-es felmérések reálisan tárták fel a cigány csoportok életének mindennapi gondjait. Az 1950-es évek közepén a mélypontról való elmozdulás az ország nagy részén még nem kezdődött el. A cigány lakosság zöme vidéki telepeken élt. A cigányok szociális helyzete, egészségi állapota, lakásviszonyai, kommunális ellátottsága rendkívül kedvezőtlen volt. A hagyományos mesterségek szerény, idényjellegű megélhetést nyújtottak. Állandó munkát elsősorban az ipatelepeken élő cigány férfiak végeztek, ekkor még csekély számban. Minden megyében jellemző volt a cigányok iskolázatlansága, szakképzetlensége, s a rendszeres munkavégzéstől való idegenkedés.

Pogány és Bán már 1957-ben figyelmeztettek a hátrányos munkaerőpiaci megkülönböztetésre, különösen a nőkkal szemben. Az előítéletesség és a diszkrimináció más téren is erős volt: a cigánysorról faluba költözni akaró cigányokat a lakosok megfenyegették, a vegyes házasságot elítélték; a cigány gyermekek nem kaptak helyet az óvodákban és a napközikben; a kocsimákban nem szolgálták ki a cigányokat, vagy csak megkülönböztetett jelzésű poharakból.

Az 1950-es évek közepéről ismert megyei jelentések arról számolnak be, hogy az akkori migrációban a kistelepülésekre költözés volt a domináns, az a népességtrendeződés, amely a

³⁷ Pomogyi: im. 11-25. p.

³⁸ A szepsi cigányokat 1927-ben rablógyilkosságok gyanújával tartóztatták le. A kihallgatások során váratlanul azt vallották, hogy áldozataikat megették. Az ügynek széleskörű sajtóvisszhangja lett Magyarországon és külföldön is. A törvényszéki tárgyalásra 1929-ben került sor, de a vádiratban nem szerepelt emberevés, a törvényszéki elnök a tárgyalás során szóba hozni sem engedte a kannibalizmus kérdését. A modern magyarországi és európai büntető törvénykönyvek nem ismerték az anthropophagia delictumát. A szakirodalomban Zoltan Barany nyomán tévesen terjedt el az a vélekedés, hogy a cigányokat kannibalizmussal vádolták. L. BARANY, Zoltan: *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Athenaeum 2000 Kiadó, Budapest, 2003. 105. p.

³⁹ Erről az időszakról I. Sággy Erna: *Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961. Regio*, 1999. 1. sz.

⁴⁰ Kálmán András: *A magyar cigányok problémája. Társadalmi Szemle*, 1946. 8-9. sz. 656-658. p.

⁴¹ Pogány György-Bán Géza: *A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. Munkaügyi Szemle*, 1958. 5. sz. Tanulmányuk teljes szövege: OSzK, MD 11488.

⁴² A párthatározat szövegét több kiadványban is idézik, de a teljes szöveg kiadására még nem került sor. A teljes dokumentum: Magyar Országos Levéltár, MDP-MSzMP Iratok Osztálya, 288 f. 5/233. öe.

'80-as évekre a cigányság széleskörű foglalkoztatásához vezetett, a '60-as években kezdődött el.

Az 1950-es években a magyarországi cigányságnak többféle csoportosítása élt egymás mellett, amelyekben foglalkozási, nyelvi és erkölcsi kritériumok keveredtek, s kifejezték a cigány csoportok társadalmi és kulturális sokféleségét. A fogalomhasználat következetlenségeit, jól mutatja a „kóbor”-, illetve „vándorcigány” többjelentésű használata.⁴³

„Kóbor”-nak, illetve „vándor”-nak többnyire a legnyomorúságosabb cigánytelepek lakóit nevezték, sok esetben pedig rendkívül képlékenyen értelmezték ezeket a fogalmakat. Az 1957. évi felmérés során a megyéknek arról is be kellett számolni, hogy területükön élnek-e vándorcigányok, ám semmilyen támpontot nem kaptak, hogy kiket kell ebbe a csoportba tartozónak tekinteni. Komárom megyében a máshonnan beköltöző, illetve beköltözni akaró cigányokat nevezték vándorcigányoknak. Somogy megyében a vándoriparral foglalkozókat és a vándorkereskedőket. Csongrád megyében a makói járás területén kocsikkal vándorló cigányokat. Vas megyében azokat, akiknek volt saját lakásuk, de nyáron a megye különböző részeire vagy más megyébe is átvándoroltak. Tolna megyéből azt jelentették, hogy a „sátoros cigány fogalma lassan kivész”, a köszörűsök, üstfoltozók, vásári tolvajok tartoznak a vándorló kategóriájába.

Az 1961-es párthatározatban a 200 000 fős cigány népességet három csoportba sorolták. A klasszifikálás logikája sok tekintetben azonos az 1893-as összeírásával, de nem a letelepedettség, hanem a beilleszkedettség a kulcsfogalom. A három kategória:

1. A beilleszkedett cigányok, a cigány népesség kb. 30 %-a. A magyarországi lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalán élnek.

2. Beilleszkedésben levő cigányok, arányuk szintén 30 %. A települések határában putrikban élnek, többnyire alkalmi munkából, alacsony kulturális színvonalon.

3. A be nem illeszkedett cigányok, arányuk 40 %. Félig letelepedettek és vándorlók, gyakran változtatják a lakóhelyüket. Nagy részük nincs munkaviszonyban, írástudatlan, „kerüli a tisztességes munkát, máról holnapra él, illetőleg a társadalom terhére élőködik”.

A történelmi fejlődés sajátos paradoxona, hogy az 1961-es párthatározatban, minden politikai és ideológiai ellentmondásosság ellenére, amikor számba vették a magyarországi cigányság problémáit, s az aktuális feladatokat, az együttélés megteremtésének olyan kritériumait fogalmazták meg, amelyek napjainkban is érvényesek:

- A cigánysággal szemben előítéletek, hátrányos megkülönböztetések érvényesülnek. A közhiedelem tévesen tartja a cigányok többségét bűnözőnek! Biztosítani kell számukra „az állampolgári jogok és kötelességek” érvényesülését.
- A cigányság helyzetének megváltozásában alapvető kérdés a munkához jutás. A munkaadók többsége akkor is elzárkózik a cigányok alkalmazásától, ha munkaerőhiánnyal küzd.
- A cigányok lakviszonyai kedvezőtlenek, a telepek kommunális ellátottsága kedvezőtlen, a cigány népesség egészségügyi helyzete „ijesztő”.
- A társadalmi integráció egyik legnagyobb akadálya az iskolázatlanság.
- El kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől ne legyenek elkülönítve, munkához jussanak és javuljanak egészségügyi körülményeik. Meg kell akadályozni a „sértő, erőszakos, a faji megkülönböztetésből származó törvénytelen intézkedéseket, túlkapásokat”. Küzdeni kell a téves nézetek és előítéletek ellen.

⁴³ L. erről Sággy Erna: im.

A reális szociális helyzetkép és feladatmeghatározás nem csupán a nemzetiségi fejlődés elvágása miatt volt megszületése pillanatától politikai-ideológiai ellentmondásban. Az 1961-es párthatározat a pedagógiai filozófiájában az átneveléses gyakorlathoz tért vissza, amely korábban a hazai és a nemzetközi gyakorlatban is tévútnak bizonyult. Gondolok itt a felvilágosult abszolutizmus 18. századi ideológiájára és az aboridzsini népesség tönkretételéhez vezető, 20. század eleji ausztráliai, erőltetett civilizatorikus átnevelési politikára⁴⁴.

Az 1960-as évektől az 1980-as évekig a magyarországi cigányság helyzetében kedvező változások történtek. A cigány népesség teljesen átrendeződött, az '50-es évekhez képest a migráció iránya megfordult, s a falvakból a városok, az iparterületek felé irányult. Ezzel párhuzamosan minden téren javultak a cigány népesség szociális és iskolázottsági mutatói. Az 1980-as évek derekára a cigány férfiak foglalkoztatási aránya meghaladta a 80, a nőké az 50 %-ot, köszönhetően annak, hogy az ipar a képzetlen munkaerőt is felszívta, a vidéki cigányság körében pedig utóparasztosodás ment végbe.⁴⁵

A folyamat azonban ellentmondásos volt. Ismételten érvényesült a cigányság történelmében hosszú időtartamban jellemző paradoxon: a cigány csoportok korábbi kedvezőtlen helyzetükhöz képest, önmagukhoz mérten behozták lemaradásukat, de a többségi társadalomhoz viszonyítva tovább görgették az évszázadok óta gyülemelő történelmi hátrányokat. A '60-as és a '80-as évek között lezajlott változás nem járt együtt olyan mértékű emancipációval, integrációval és intellektualizálódással, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy a létrejönni látszó, ám oly törekeny egyensúly a rendszerváltás bekövetkeztével ne roppanjon meg. Sőt, az alapvető tendencia a proletarizálódás volt, s az 1989/90-es változásokkal – a korábbi történelmi fordulókhoz hasonlóan – ismét egy sérülékeny cigány népességnek kellett szembe néznie.

1990 óta két, egymással párhuzamos folyamat zajlik: a fokozatosan felerősödő roma etnikai reprezentáció és az együttélés új modelljének immár összeurópai léptékben felmerülő megteremtése. Mindkét folyamat ellentmondásos, s nem csak egymással, hanem a rendszerváltás folyamataival is összefügg. A kormányzati cselekvési programokban a szociokulturális dimenzió érvényesül, s a Roma Évtized programban is, amelyben meglepő módon nincsenek kulturális prioritások. Az alapvető társadalmi problémák nem változtak: foglalkoztatás, oktatás, lakhatás, egészségügy. Visszatérő történelmi momentum az általános népességátrendeződés is, amelynek fő tendenciája az 1950-es évekhez hasonlóan a leszakadó rétegek kistelepülésekre költözése⁴⁶.

Ma még nem látjuk történelmi perspektívában a folyamatokat és a társadalmi átalakulás hatásait. Az 1990-es évek elején a holland K. Postma által attitűdvizsgálattal végzett interjú felmérés még azt igazolta, hogy a növekvő munkanélküliség és elszegényedés nem jár együtt

⁴⁴ Ennek története Magyarországon Szabó Eszter filmjéből ismert, melyet legutóbb 2007. január 7-én 13.05-kor mutattak be az m2-n.

⁴⁵ A munkakerőpiaci változásokról és az iskolázatásról: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Változó Világ 31. Press Publica, Budapest, é.n. 81-106. Kertesi Gábor: Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia. Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 425-469. p. Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Kávê Kiadó, Delphoi Consulting, Budapest, 2002. Az utóparasztosodásról Szuhay: im. 49-50. p.

⁴⁶ Havas Gábor: A kistelepülések és a romák. In: *A cigányok Magyarországon*. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 163-203. p. Tóth Pál: A falusi cigányság és az informális szektor. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 690-697. p.

az előítéletek és a diszkrimináció erősödésével⁴⁷. 1997-ben Erős Ferenc a cigányellenesség dimenzióit vizsgálva kétesélyesnek látta a folyamatokat, amelyek csökkenthetik, vagy felerősíthetik a cigányellenes attitűd egyes elemeit⁴⁸. Erős Ferenc szerint az egyik lehetséges fejlődési irány a társadalom multikulturális modernizálódása, amelyben a cigány identitás megőrződik, a cigányság pedig hátrányainak csökkenése mellett integrálódik. A másik lehetséges út a hátrányok és a diszkrimináció növekedése, a cigány identitás „sérült és fenyegetett” identitásként történő rögzülése. „A legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a társadalmi problémák úgy etnicizálódnak, hogy a társadalom képtelen a létrejött új identitásokat integrálni.” – mondja Erős Ferenc.

Az utóbbi tíz esztendőben a kedvezőtlenebb alternatíva felé volt erősebb az elmozdulás. A magyarországi cigányság 15. század óta proletarizálódási folyamatként értelmezhető, nyugat-európaiktól gyökeresen különböző történelmi útja a városi és vidéki gettósodásba látszik átmenni⁴⁹. Ugyanakkor nem dőlt még el, hogy a cigányság csoportjain belül mekkora szakadás következhet be, s a cigányság körében kialakuló elit szolidaritást vállal-e egymással, illetve beolvad-e a többségi társadalom elitjébe. Ezt történelmi léptékben akkor látjuk majd világosan, ha pontosabban megítélhető lesz a magyarországi társadalom egészén belüli átstrukturálódás, s eldől, hogy Magyarország gazdasága végleg leszakad-e az Európai Unió országainak többségétől.

Az identitás átalakulása is többemű folyamat. Az értelmezhetetlen és integrálhatatlan identitás rögzülése már megtörtént több olyan kistéleplelésen, ahol az átlagosnál is fejletlenebb a gazdaság, műveletlenebb a helyi társadalom, s az utolsó 15 évben erőteljes volt a népességátrendeződés, amelynek keretében több helyen is koncentrált a megnövekedett arányú hátrányos helyzetű népesség. A szociális problémák etnicizálódása ezeken a helyeken a cigány fogalmának sajátos, korábbi történelmi időszakokból már ismert kiterjesztődésével jár együtt.

Az identitás újfajta, határozottabb közösségi vállalása erősödött meg az utolsó két-három évben a fiatal roma értelmiség egy részében, amely minden eszközt megragad a politikában, a közigazgatásban, az oktatásban és a civil szférában a térnyeréshez és a többségi társadalom értelmiségével való egyenrangúságának bizonyításához. Ezeknek a roma fiataloknak a lendülete és frissessége a roma értelmiségen belüli generációváltást jelzi. A következő néhány év egyik fontos kérdése lesz, hogy az etnikai reprezentációt milyen irányban viszik tovább, s az identitásukat megpróbálják-e tudományosan meghatározni, így helyezve azt igazán új alapokra, vagy megmaradnak az idősebb nemzedékek misztikus kulturális ideológiáinál?

⁴⁷ POSTMA, K.: *Changing Prejudice in Hungary. A Study of the Collapse of Socialism and its Impact on Prejudice Against Gypsies and Jews*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen ICS Dissertation Series. 1996.

⁴⁸ Erős Ferenc: Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 712-723. p.

⁴⁹ Erről szóló összefoglalás: Ladányi János-Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történelmi és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.